

ПОШТОВІ ТА ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ УСТАНОВИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

На основі праць дореволюційних дослідників поштової галузі, в статті розглядається стан наукового доробку російських та українських авторів із питань вивчення поштових та поштово-телеграфних установ на Півдні України. Праці розглядаються за проблемним критерієм.

Ключові слова: пошта, телеграф, земська пошта, поштова та поштово-телеграфна статистика, поштові марки, знаки поштової оплати.

На основе работ дореволюционных исследователей почтовой отрасли, в статье рассматривается состояние научного освещения российскими и украинскими авторами вопросов изучения почтовых и почтово-телеграфных учреждений на юге Украины. Труды рассматриваются за проблемным критерием.

Ключевые слова: почта, телеграф, земская почта, почтовая и почтово-телеграфная статистика, почтовые марки, знаки почтовой оплаты.

On the basis of labours of pre-revolution researchers of postal industry, in the article the state of scientific reserve of the Russian and Ukrainian authors is examined on questions of study of postal and the post-telegraph's establishments on the south of Ukraine. Labours are examined after a problem criterion.

Key words: mail, telegraph, of Zemstvo post, postal and the post-telegraph's statistics, postage stamps, signs of postal payment.

Поштовий зв'язок у житті людини займає вагоме місце, оскільки є важливим показником торгового, економічного та культурного життя населення. Але його діяльність не обмежується лише вказаними критеріями, більш важливим є його соціальне значення, яке призване слугувати цілям сімейного, громадського, державного життя і духовно-моральним потребам людства. Історія поштового та поштово-телеграфного зв'язку в Україні багата цікавими фактами і подіями, що привертало увагу дослідників.

Становлення та розвиток поштової галузі на Півдні України протягом другої половини XVIII – початку XX ст. відповідає загальноімперському періоду історичного розвитку нашої держави. Оформлення адміністративно-територіального устрою Півдня України у 80-ті роки XVIII ст. – 20-ті роки XIX ст. та інтенсивне заселення даного регіону вимагали від уряду розвитку стрункої і розгалуженої поштової мережі. Надалі, завдяки поштовим реформам кінця XVIII – XIX століття, з розвитком мережі залізниць та інтенсифікації судноплавства, поштова структура і мережа Півдня України вийшли на одне з перших місць у Російській імперії за своїм значенням.

Комплексний характер досліджуваної проблеми обумовив залучення до аналізу масиву різноманітних за походженням джерел та наукових доробків російських та українських дослідників дореволюційного періоду. Праці авторів можна умовно розподілити за проблемним критерієм. Так, до визначеної про-

блеми відносяться праці, які розглядають питання: 1) виникнення та розвитку пошти і телеграфу; 2) земської пошти; 3) поштової та поштово-телеграфної статистики; 4) появи поштових марок та інших знаків поштової оплати.

Південь України, як вказувалося вище, розглядався як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Саме тому переважна частина історіографічного матеріалу висвітлює лише окремі аспекти становлення поштового та поштово-телеграфного зв'язку в загальноімперських історичних обрисах. При цьому більшість праць носить популярно-публіцистичний характер, а авторами їх є переважно фахівці галузі зв'язку.

Вивчення історії російської пошти розпочалося в Москві в стінах архіву Колегії іноземних справ. Уперше матеріалами з історії зв'язку зацікавився директор архіву Г. Ф. Міллер. В його «портфелях» накопичено декілька десятків листів копій з документів про пошту XVIII ст. [1].

Через декілька років, у 1807 р., під керівництвом директора того ж архіву М. М. Бантиш-Каменського була складена «Выписка о первоначальном заведении и дальнейшем образовании почт в России». Книга розпочиналася оглядом документів 1665 р., коли в офіційних актах вперше згадувалось слово «пошта» [2].

У серпні того ж року Г. Каразін видав працю «Историческая записка о почтах в России, когда

оние учреждены, и изъяснение слова ямы, ямщики и проч.», яка зберігається в Російському архіві давніх актів у Москві [3]. У своїй роботі автор наголошував, що російська пошта відома з часів царя Олексія Михайловича, а до цього «письменные сношения между частными лицами разных княжеств происходили редко и по ограниченности нужд и грубости народа едва ли были нужны» [4].

Питання появи та розвитку ямської гоньби вивчали дослідники Домбровський, Смирнов, О. Бржозовський, Лешков, Шпилевський, Канівець, Ган, І. П. Хрущов, І. Я. Гурлянд [5] та ін. До цієї групи відносяться також праці істориків російських фінансів Гагемейстера і Д. О. Толстого [6], які у своїх роботах подали загальні відомості про ямський устрій і вплинули на подальші дослідження з історії ямської гоньби. Більшість із цих дослідників доводять татарське походження термінів «ям» і «ямська гоньба».

Наступні праці, які вийшли у світ у XIX – на початку XX ст., торкалися безпосередньо питань становлення і розвитку поштової галузі в Російській імперії. Так, у 1845 р. був виданий ряд статей Смирнова, присвячений історичному огляду пошт у Росії [7]. Автор досліджував розвиток та реформування поштової справи в Російській імперії в роки правління Катерини II та Павла I. Окрема стаття була присвячена діяльності української пошти, в якій досліджувалися питання організації та діяльності Малоросійського поштамту графом П. О. Рум'янцевим-Задунайським, реформування поштової структури Павлом I, що призвело до впорядкування всієї поштової галузі в Російській імперії і в Україні, зокрема. Особлива увага приділялася розвитку Ольвіопольського прикордонного поштамту, який мав велике значення для пересилання міжнародної кореспонденції. Дана праця є першою, в якій приділяється увага поштовим установам Півдня України другої половини XVIII ст.

У 1855 р. була видана книга О. Бржозовського «Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части», яка була великим внеском у літературу з історії пошт. У праці автор уперше висвітлив зміст і значення поштової справи з історичного, культурного й економічного боків, і порівняв розвиток російської пошти з європейською та азіатською.

У 1860 р. Поштовим департаментом була видана брошура під назвою «Описание постепенного развития почтовой гоньбы в России» [8], в якій, досліджувалися питання утримання поштових станцій на правах вільних пошт, за торговою, адміністративною та оціночною системами. У дослідженні міститься окремий матеріал про розвиток поштової гоньби в Херсонській губернії в дореформений період.

Праці І. П. Хрущова, А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького та І. П. Козловського, видані протягом 80-90-х років XIX ст., торкаються питань розвитку поштових установ на території Гетьманщини та у запорозьких козаків. Так, І. П. Хрущов у згаданій праці «Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II» приділяє увагу створенню і діяльності української пошти в кінці XVII – на початку XVIII ст., зокрема,

влаштованій у 1703 р. пошті від Москви через Севськ, Батурин і Ніжин до Білої Церкви. Дослідник вказує, що даною поштою завідував Малоросійський приказ. Це була перша пошта, влаштована поза відомством Ямського приказу [9]. В роботі розглядається також розвиток української пошти в роки гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського.

Однією з важливих праць, яка розповідає про поштовий устрій Запоріжжя в другій половині XVIII ст. є праця А. О. Скальковського «История Новой Сечи или последнего коша запорожского», видана у 1885 році. Автор досліджує питання поштового устрою в Запоріжжі та сполучення його з сусідніми країнами. Автор наголошує, що поштові сполучення в Запоріжжі, до впливу на них російського уряду в 1768 і 1770 рр., існували так само, як і в інших країнах Європи в середні віки, тобто за допомогою нарочних гінців. Дослідник вказує, що в межах України до цього часу існували дві пошти: одна – Київська, інша – Глухівська. До того ж, остання була давнішою за першу. Київська пошта доставляла майже кожного тижня царські укази, ордери головних начальників Київської губернії, листи із Москви, Києва, Польщі. Її привозили нарочні рейтарі або офіцери київського гарнізону, які направлялися на Черкаси, тобто Криловський шанець, або ж через польський кордон на Орловський шанець.¹ Інша, Глухівська пошта, відправлялася із Глухова або із Батурина і проходила через землі Полтавського полку. Але, як зазначає А. О. Скальковський, такі поштові відносини відбувалися у Запоріжжі до 1768 р. Надалі російський уряд вирішив влаштувати постійні пошти. Ця справа була доручена в листопаді 1768 р. головному командирі Новоросійської та Київської губерній генералу Воейкову і керуючому Новоросійською губернією Г. М. Ісакову [10]. Таким чином, автор у своїй праці подає нам цінний матеріал про заснування постійної пошти в Новоросійському краї.

Про поштові установи в запорозьких козаків нам розповідає Д. І. Яворницький. Зокрема, ним досліджено поштові гони, які існували в запорозьких козаків з другої половини XVII ст. до 80-х років XVIII ст. Цінним матеріалом для нас є дослідження поштових гонів, влаштованих у 1775 році для відносин України з Росією і російськими гарнізонами, які розташовувалися у фортецях Кінбурн, Азов, Керч та Єнікале, а, отже, охоплювали сучасну територію Півдня України. Історик приділяє увагу порядку влаштування поштових станцій, який він характеризує як «строгий і зразковий» [11].

І. П. Козловський у праці «Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве» стверджував, що пошта в Росії виникла за часів правління Романових, а саме в 1665 р., і до цього в Московській державі не була відома. Важливим є розгляд автором історії виникнення малоросійської і запорізької пошт. Час виникнення малоросійської пошти він відносить до 1677 року, коли князю В. В. Голіцину був наданий царський указ від Москви

¹ Орловський шанець – пізніше м. Ольвіополь, сучасне місто Первомайськ Миколаївської області.

по Калузькій дорозі до Севська і до малоросійських міст «учинить почту...». 1686 роком І. П. Козловський датує час виникнення Запорізької пошти, посилаючись на царський указ від 4 серпня цього року, наданий севському воєводі Леонтію Неплюєву: «Учинить почту по городамъ Украинымъ и Слободскимъ до Переволочны и до Кодака и до Запорожской Сечи пристойными месты, которыми бѣ проездъ былъ отъ неприятелей безопасно» [12]. Отже, дослідник впевнено стверджує, що пошта в Україні була організована завдяки указам російських царів в 70-х роках XVII ст. і «виникнення цих поштових шляхів звичайно було пов'язано з інтересами військового часу» [13]. Але, з огляду на існування у вказані часи Української гетьманської держави і розвиненої дипломатичної пошти ще в період гетьманування Б. Хмельницького, на що вказувала сучасна дослідниця історії козацтва О. М. Апонович, ми не можемо погодитися з думкою І. П. Козловського. Вочевидь, вказаними роками дослідник датує утворення поштових шляхів, які вели від Москви до українського кордону і до Запоріжжя.

Ряд праць дореволюційних дослідників розповідає про заснування і реформування Малоросійської пошти П. О. Рум'янцеvim-Задунайським. Сюди відносяться праці Н. В. Стороженка та Г. Я. Максимовича [14]. На основі матеріалів Харківського історичного архіву², автори дослідили становлення Малоросійської пошти, її устрій, розклад поштових днів та ін. Помилкою Н. В. Стороженка є те, що він назвав Малоросійську пошту тільки «письменною», можливо він не звернув увагу на пункти 19 і 20 інструкції П. О. Рум'янцева про пошту, де говориться і про перевезення пасажирів. До того ж, автор вказує, що до влаштування Малоросійської пошти при П. О. Рум'янцеvі, в Україні існувала всього одна правильно організована поштова установа – Київська пошта [15].

Відомості про організацію поштових гонів у Запоріжжі П. О. Рум'янцеvim містяться також у праці В. М. Латкіна «Законодательные комиссии в России в XVIII ст.» [16].

Упродовж усього XIX століття вносилися зміни в структуру поштових установ: було винайдено телеграф, утворено земську пошту, удосконалювалися способи доставки і перевезення пошти пароплавами, залізницями тощо, що викликало нові зміни в центральному управлінні і в структурі місцевих закладів зв'язку. В цей період, крім праць, які досліджували історію поштової структури, з'являються роботи громадсько-політичних діячів Російської імперії, які започаткували висвітлення проблеми становлення поштової та поштово-телеграфної справи у 1880-х роках та визначали необхідність поширення мережі поштово-телеграфних контор та поштових відділків на території Російської імперії. Так, М. І. Соколов, С. Жарков, Т. М. Костиць [17] порушували проблеми вирішення техніко-еконо-

мічних питань поштової справи, наприклад, щодо результативності поштової гоньби, пропонували шляхи створення сприятливих умов для поширення дії державної служби зв'язку.

Окремо слід назвати фундаментальну працю відомого російського економіста XIX ст. професора І. Х. Озерова. У книзі «Пошта в Росії та за кордоном» автор відзначив важливе значення діяльності поштового зв'язку в таких розвинутих країнах, як: Америка, Великобританія, Франція, Японія, Італія, Швейцарія, до яких він відносив і Російську імперію [18]. Характеризуючи головні напрями діяльності пошти, І. Х. Озеров наголошував, що економічний та промисловий розвиток Росії, її гідне місце серед розвинутих держав Європи залежить, у тому числі і від розвитку галузі зв'язку. Застосовуючи порівняльно-історичний метод дослідження, він дав досить повну характеристику діяльності російської пошти, окреслив деякі шляхи її подальшого розвитку: зміцнення матеріальної бази, поширення мережі відділків зв'язку, що надало поштовху прискореному розвитку промисловості Росії, особливо на півдні держави.

Загальні відомості про виникнення та розвиток поштової справи в Російській імперії та зарубіжних країнах містяться в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона. Автори дають власне пояснення терміна «пошта»³ і вказують, що у XVII ст. українські міста були з'єднані ямами з Москвою [19].

Вивченням діяльності російської служби зв'язку в кінці XIX – на початку XX ст. займався один із високопоставлених чиновників Міністерства іноземних справ, до якого входило поштове відомство, М. І. Соколов. У «Поштово-телеграфному журналі» ним було опубліковано біля 40 статей з питань історії вітчизняної пошти з часів Петра I і до початку XX ст. Автор використовував велику кількість літературних і архівних джерел. Приділив увагу влаштуванню малоросійської пошти графом П. О. Рум'янцеvim-Задунайським. В його працях досліджені тарифи, правила гоньби, зміни адміністративного характеру, влаштування міської, сільської пошти тощо.

Дослідник О. С. Стеткевич вивчав питання розвитку пошти і телеграфу в роки правління Олександра III. Автор зазначав, що правління даного імператора є важливою епохою у справі розвитку в Росії поштових і телеграфних відносин і ознаменувалося не тільки великим збільшенням кількості обмінюваної населенням кореспонденції, але і корінними змінами організації поштово-телеграфної служби в імперії [20].

Важливу інформацію про розвиток поштових та поштово-телеграфних установ Російської імперії в XIX ст. містить нарис «Почта и телеграф в XIX столетии», виданий Міністерством внутрішніх справ у 1901 році. В нарисі розглядалися питання організації поштових та поштово-телеграфних установ, пош-

² Сьогодні документи Харківського історичного архіву про заснування Малоросійської пошти при П. О. Рум'янцеvі зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (Москва) та Центральному державному історичному архіві міста Києва.

³ Пошта (від новолат. *posta*, скорочено від *station posita* – станція зі змінними конями) – державна установа для пересилання між визначеними місцевостями і за встановленою такою листів, друкованих творів, товарних зразків, посилок, грошових сум, а в деяких державах – і для перевезення пасажирів на конях (там, де не має залізних доріг) [19, с. 792].

тамтів, місцевих поштових управлінь, поштові та поштово-телеграфні реформи 1830, 1884 рр., влаштування поштової гоньби, вільної, залізничної, морської, міжнародної, міської, польової пошт, правила перевезення пасажирів тощо. Окремо говориться про впровадження внутрішніх поштових такс і видів поштової кореспонденції, порядок ведення поштових операцій, поштова цензура та ін. У висновках показані результати діяльності російського поштового управління XIX ст., які слугують доказом його розвитку [21]. Важливими для дослідження проблеми є відомості про різні види пошт у Херсонській губернії, а також морської пошти в Одесі.

Окремо слід зупинитися на праці М. Д. Яворського «Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетие 1885-1910 гг.». Говорячи в цілому про нормальний розвиток поштової справи в Російській імперії за вказані роки, автор зазначає, що поштове відомство знаходилося в неблагонадійних умовах: «при великих просторах імперії організувати правильне перевезення пошт і пасажирів вдавалося з великими труднощами і великими витратами» [22]. В праці автором згадується про перевезення пошти автомобільним транспортом на початку XX ст. в Одесі та Києві.

Відомості про поштові перевезення пароплавами Добровільного флоту містяться у праці Г. М. Каранта [23]. В. Ф. Харламов опублікував проект будинків для поштово-телеграфо-телефонних установ в Одесі [24].

Велику роль в економічному і культурному житті українського села відіграла земська пошта, яка проіснувала 53 роки (з 1865 до 1918 рр.). Протягом зазначеного періоду вийшли праці фахівців-зв'язківців імперської служби зв'язку К. О. Лішина та Д. Франца [25], в яких автори доводили необхідність створення та активної дії земської пошти в губерніях Російської імперії з метою забезпечення широких верств населення послугами поштового зв'язку.

Окрема глава, присвячена земській пошті, міститься в праці Б. Веселовського «История земства за сорок лет» [26]. На увагу заслуговують статистичні відомості, які надає автор про діяльність земської пошти в Херсонській, Таврійській та Бессарабській губернії. Змістовними є висновки автора про діяльність земської пошти взагалі та рекомендації щодо покращення її роботи.

У праці «Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865-1899 гг.» містяться відомості про відстань та стан поштових доріг Херсонської губернії [27]. У роботі О. О. Русова «Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии» йдеться про витрати земств на дорожню і підводну повинності за 1864-1912 рр. Особлива увага приділяється дорожній справі Херсонської губернії [28].

Окрему групу праць становлять статистичні дослідження. Праці М. Д. Яворського, О. Шмідта та О. О. Глембоцького [29] присвячені аналізу статистичних даних, динаміки кількісних і якісних процесів у поштовій справі. Зокрема, автори навели різнобарвний спектр статистичних даних стосовно поштового зв'язку: обсяги письмової кореспонденції, вартість послуг, показники отриманих прибутків тощо. На їх думку, бурхливий розвиток поштової

справи в державі став можливим, завдяки технічній модернізації поштово-телеграфних закладів, технічному обладнанню виробничих процесів як передумов якісних змін культурно-технічного рівня зв'язківців.

Важливою для дослідження є праця О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния». Вона містить статистичні відомості про кількість поштових трактів і станцій Херсонської губернії, відстань між ними, а також стан і топографію поштових доріг.

Окремого дослідження потребують праці, присвячені поштовим маркам та іншим знакам поштової оплати. Із заснуванням Всесвітнього поштового союзу почалося широке застосування поштових марок та інших знаків поштової оплати, які зробилися предметом обговорення на міжнародних поштових конгресах. У періодичних виданнях почали з'являтися матеріали, присвячені згаданим питанням. У «Поштово-телеграфному журналі» за 1909 р. міститься стаття про застосування знаків поштової оплати у всесвітніх поштових відносинах, які були прийняті на Бернському, Віденському, Римському, Паризькому, Лісабонському конгресах [30].

В. Трубочев досліджував виникнення та розвиток російських знаків поштової оплати. Автор дійшов висновку, що перший випуск знаків поштової оплати, у вигляді штемпельних конвертів, був призначений для міських пошт у Санкт-Петербурзі і Москві та застосований у 1833 р. Подальше розповсюдження по всій Російській імперії знаки поштової оплати отримали в 40-50-х роках XIX ст. [31].

Окремої уваги заслуговує опис російських земських поштових марок, конвертів і бандеролей, складений Д. М. Чудовським. Автор зробив опис земських поштових марок, конвертів і бандеролей земських установ 36 губерній Російської імперії, в тому числі Бессарабської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської. У своєму виданні, за словами автора, описані всі діючі та реально існуючі на той момент земські марки. На основі опрацювання статистичних даних автор наголошує, що, порівняно з усіма губерніями Російської імперії, тільки одна Херсонська губернія користувалася у повному обсязі своїх повітів влаштуванням у них земських пошт [49, с. 12]. Зібрання марок автор називає «маркоманією» і визнає це явище психічною хворобою другої половини XIX ст. Поштові марки, за Д. М. Чудовським, почали збирати з кінця 60-х років XIX ст. у Німеччині і отримали назву «філателія» [32]. У Росії товариства любителів марок були організовані в Санкт-Петербурзі та Москві.

Таким чином, аналіз численних праць дореволюційних дослідників, які звертались до вивчення зазначеної проблеми протягом XIX – початку XX ст., вказує на їх узагальнюючий та інформативний характер. У публікаціях цього періоду розвиток та поширення поштового та поштово-телеграфного зв'язку в Україні розглядали в контексті індустріального розвитку Російської імперії. Поштова галузь Півдня України досліджуваного періоду обмежувалася короткими фрагментарними відомостями про стан галузі в регіоні. Найкраще були розглянуті

питання розвитку поштових установ Херсонської губернії та міста Одеси, зокрема.

Отже, дореволюційна історіографія проблеми не дає можливості в повній мірі висвітлити питання розвитку поштових та поштово-телеграфних установ

на Півдні України в другій половині XVIII – на початку XX ст. Подальшого дослідження потребують вивчення праць радянського та сучасного періоду, а також джерельної бази дослідження з даної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вигилев А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – М. : Радио и связь, 1990. – С. 9.
2. Російський державний архів давніх актів м. Москви (далі – РДАДА). – Ф. 162 «Почтовые дела». – Оп. 1. – Кн. 1. – Спр. 1 «Реестр делам о почтах в России. Учиненный действительным статским кавалером Николаем Бантышем-Каменским января 1807 года. Выписка о первоначальном заведении и дальнейшем распространении почт в России. 1807». – 289 арк.
3. РДАДА (м. Москва). – Ф. 162 «Почтовые дела». – Оп. 1. – Кн. 1. – Спр. 2 «Историческая записка о почтах в России, когда оные учреждены, и изъяснение слова ямы, ямщики и проч. – Сочинение Г. Каразина. – Санкт-Петербург, 1807. – август». – 9 арк.
4. Там само. – Арк. 2–3.
5. Домбровский. О ямах до конца XVII века // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1841. – Ч. 31. – С. 123–132; Смирнов. Историческое обозрение почт в России. Почты в царствование императрицы Екатерины II и императора Павла I. Малороссийские почты // Прибавление к общему циркуляру по главному управлению почт. – 1845. – № 25. – С. 11–20; № 27. – 32 с.; № 28. – 62 с.; Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части / О. Бржозовский. – Казань : Издание И. Дубровина, 1855. – 68 с.; Лешков. Исторический очерк русского законодательства о путях сообщения и ямской гоньбе или почтах // Москвитин. – 1852. – Том I. – С. 1–36; Шпилевский. О благоустройстве по Уложению // Временник Общества Истории и Древностей Российских. – 1855. – Кн. 24. – С. 24–32; Канивец. Русская почта // Вестник Европы. – 1869. – № 11. – С. 278–305; Его же. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века. Отчет о диспуте // ПТЖ. – 1900. – № 11. – С. 1302–1304; Ган. О почтах в России // Сборник статистических сведений о России. – 1854. – II. – С. 37–161; Хрущов И. П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II / И. П. Хрущов. – СПб. : Издание А. С. Суворина, 1884. – 87 с.; Гурлянд И. Я. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века / И. Я. Гурлянд. – Ярославль : тип. Губернского Правления, 1900. – 339 с.
6. Гагемейстер. Розыск. О финансах древней России. – М., 1833. – 69 с.; Толстой Д. А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II / Д. А. Толстой. – СПб. : Тип. Константина Жернакова, 1848. – 258 с.
7. Смирнов. Указ. соч.
8. Описание постепенного развития почтовой гоньбы в России и существовавших до сего времени способов содержания станций. – СПб. : Изд-во типографии Почтового Департамента, 1860. – 34 с.
9. Хрущов И. П. Указ. соч. – С. 36–37.
10. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского : [в 3-х ч.] / А. Скальковский. – Одесса : тип. А. Шульце, 1885. – Ч. I. – С. 244–246.
11. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – Т. I. – С. 456–461.
12. Козловский И. П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве / И. П. Козловский. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1913. – Т. I. – С. 508–510.
13. Там само. – С. 508.
14. Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – С. 455–465; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-Литография В. К. Меленевского, 1913. – Т. I. – 400 с.; его же. Материалы, относящиеся к учреждению почты в Малороссии при гр. Румянцеве-Задунайском. – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1914. – 19 с.
15. Стороженко Н. В. Вказ. праця. – С. 456.
16. Латкин В. Н. Законодательные комиссии в России в XVIII ст. / В. Н. Латкин. – СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1887. – Т. I. – 595 с.
17. Соколов Н. И. Краткий очерк истории почтового управления в России / Н. И. Соколов // ПТЖ. – 1893. – № 4. – С. 417–430; № 5. – С. 483–498; его же. О почтовых сношениях России с Турцией // ПТЖ. – 1900. – С. 167–181; его же. Об отношениях губернского и уездного начальства к почтовому управлению со времени учреждения в России первых почт до присоединения почтового ведомства к Министерству Внутренних Дел в 1806 г. // ПТЖ. – 1901. – № 4. – С. 388–415; его же. Об учреждении в России сельской почты // ПТЖ. – 1897. – № 2. – С. 254–266; его же. Пересылка по почте периодических изданий в России // ПТЖ. – 1894. – № 9. – С. 885–902; № 10. – С. 993–1014; его же. Проект учреждения акционерного общества почтовых и торговых сообщений в России 1859 г. // ПТЖ. – 1897. – № 7. – С. 741–757; его же. Русская почта в царствование Императора Павла I // ПТЖ. – 1900. – № 10. – С. 1145–1149; его же. Русская почта до вступления на престол Императрицы Екатерины II // ПТЖ. – 1901. – № 9. – С. 834–863; его же. Система содержания почтовых станций в России // ПТЖ. – 1895. – № 1. – С. 76–96; № 2. – С. 186–199; Жарков С. Почта и телеграф в России (1883–1893 гг.) / С. Жарков // Почтово-телеграфный журнал (далі – ПТЖ). – 1896. – № 4. – С. 550–594; Костриц Т. М. Наша почта / Т. М. Костриц // Вестник Российского Общества Красного Креста. – 1900. – № 18. – С. 141–142; его же. Обзор развития российских почты и телеграфа за 1898 год // ПТЖ. – 1900. – № 2. – С. 342–360; его же. Современное положение почтового дела в России. Очерк сравнительной почтовой статистики // ПТЖ. – 1902. – № 8. – С. 628–633.
18. Мильчевский Д. Профессор Иван Озеров. Почта в России и за границей / Д. Мильчевский // Российская почта, распространение печати. – 2003. – № 6. – С. 15–21; № 7. – С. 28–33; № 8. – С. 17.
19. Энциклопедический словарь. – СПб. : Типо-Литография И. Ф. Ефрона, 1898. – Т. XXIV / [под изд. : Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона]. – С. 800.
20. Стеткевич А. С. Почта и телеграф в царствование Императора Александра III / А. С. Стеткевич // ПТЖ. – 1901. – № 6. – С. 564–590; № 7. – С. 564.
21. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Приложение второе. Почта и телеграф в XIX столетии. – СПб. : Тип. министерства внутренних дел, 1901. – С. 123.
22. Яворский Н. Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетие 1885–1910 гг. // ПТЖ. – 1912. – № 6. – С. 534.
23. Карант Г. Н. Дальний Восток из Одессы. 1902. Иллюстрированный путеводитель Г. Каранта. Плавание Добровольного флота / Г. Н. Карант. – Одесса : Б.и., 1902. – 72 с.
24. Харламов В. Ф. К проекту зданий для Почтово-Телеграфо-Телефонных учреждений в г. Одессе с помещениями для Управления Округа и квартир для служащих / В. Ф. Харламов // Зодчий. – 1894. – № 5. – С. 40–42; № 6. – С. 46–49.
25. Лишин К. А. Заметки о почтовых нуждах в провинции / К. А. Лишин. – СПб. : Тип. СПб. акц. общ., 1903. – 25 с.; его же. Реферат о почтовых нуждах в провинции и объединении почт правительственной и земской. – СПб. : Тип. Е. Евдокимова, 1898. – 21 с.; Франц Д. Земская почта / Д. Франц // ПТЖ. – 1899. – № 6. – С. 661–679; № 7. – С. 762–771; № 8. – С. 878–886.

26. Веселовский Б. История земства за сорок лет / Б. Веселовский. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1909. – Т. II. – 703 с.
27. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865-1899 гг. – Херсон : Паровая типо-литография, 1905. – Вып. II. – 299 с.
28. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. А. Русов. – К. : Издание Киевского Коммерческого Института, 1914. – 115 с.
29. Яворский Н. Д. Статистика почтовой корреспонденции // ПТЖ. – 1894. – № 10. – С. 1048–1049; Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб. : Военная тип., 1863. – Ч. I. – 601 с.; Глембоцкий А. О. Почтово-телеграфное дело в России / А. О. Глембоцкий // Почтово-телеграфное эхо. – 1906. – № 1. – С. 8–9; № 7. – С. 3–4.
30. Знаки почтовой оплаты в мировых почтовых сношениях // ПТЖ. – 1909. – № 1. – С. 24–29.
31. Трубочеев В. Возникновение и развитие русских знаков почтовой оплаты / В. Трубочеев // ПТЖ. – 1900. – № 2. – С. 186–209; № 6. – С. 186.
32. Чудовский Д. Н. Описание русских земских почтовых марок, конвертов и бандеролей / Д. Н. Чудовский. – К. : Т-во печатного дела и торговли И. Н. Кушнерев и К^о, 1888. – С. 14.

Рецензенти: д.і.н., професор Ю. В. Котляр;
д.і.н., професор Г. Т. Капустян.

© Міронова І. С., 2011

Надійшла до редколегії 24.11.2010 р.